

Imre László, az MTA levelező tagja:
Az irodalomtudomány lehetőségeinek és feladatainak kérdéséhez

A 2007. december 10-én elhangzott akadémiai székfoglaló szerkesztett szövege.

Wesselényi Miklós 1833-ban *Balítéletek* című munkájában a közös érdekek felismerése és a kölcsönös megértés útján vélte elérhetőnek a nemzet emelkedését, melynek legfőbb alapja és eszköze az európai és a nemzeti kulturkincs. Ezen tétel lassan kétszáz éve megingathatatlan, alkalmazása, hasznosítása mégis azóta várat magára. Holott a tudomány és a kultúra valóban nélkülözhetetlen bármely nemzet talpra állásához, a kultúrával foglalkozó humán tudományok pedig olyan közösségi, szellemi, etikai nívó elérésének feltételei, ami nélkül gazdasági előrejutás sem képzelhető el. Kísérletek nyilvánvalóan történtek. Horváth János, a legnagyobb magyar irodalomtörténész például Trianon után olyan kultúra–eszményt próbált kiformálni (Arany, Kemény, Gyulai nyomán), mely általános művelődési erőkoncentrációt, s nemzeti gondolkodásbeli fordulatot igyekezett előkészíteni. Akik pedig (időben közelebről hozva példát) az 1950–60-as években a marxista–leninista koncepciótól (nem deklarált, de jól érzékelhető) eltéréssel fogalmaztak meg esztétikai elképzeléseket (s itt hadd emlékeztessenek egykori mesteremre, Barta Jánosra), azok nem pusztán teoretikus egyoldalúságok kiigazítására törekedtek, hanem a közgondolkodás, a szellemi élet legjobbjai által igényelt általánosabb korrekcióhoz járultak hozzá.

Más kérdés, hogy tudományszakunk nem él a kor kínálta presztizsnyerő alkalmakkal. Közhely immár, hogy a XXI. században nem (vagy nem elsősorban) katonai tömbök állnak szembe egymással, hanem (s nagyot nézne ennek láttán a felvilágosodás sok bölcselője) kultúrák és vallások mentén támadnak fenyegető konfliktusok, merényletek, melyek kezelésére, kivédésére már régen elégtelenek fegyverek, radar, computer stb. Sokan és sokfelé érvelnek amellett (tehát nemcsak Fukuyama immár bestsellerré váló könyve), hogy nem politikai rendszerben kell keresni a gazdasági siker okait, hanem az erkölcs, a kultúra, a vallás szférájában. Ez a csakugyan XXI. századi felismerés is bátorítólag hathatna a XIX. század óta vészes kisebbségi érzéstől szenvedő szellemtudományokra, hiszen jelentőségük nyilvánvalóan megnő, vagy legalábbis meg kellene nőnie, ha az emberiség helyesen ismerné fel érdekeit. Természetesen e nagy, s inkább igényelt, mint megtapasztalt folyamatnak a magyar irodalomtudományra nézve sok direkt és indirekt következménye lehetne. Eddig szűkösen nemzetinek vélt témák, mint a szomszédos országok magyar kultúrájának tanulmányozása, miért ne szolgálhatna modell gyanánt öt világrész minoritásainak kutatásához, hiszen a nyelvi, etnikai, vallási kisebbségek kulturális identitásának garantálásától humánus és eredményes előbbrejutás remélhető. Sok fejlődéstörténeti kérdés is megoldásra vár még, például olyanok, melyek a magyar kultúra mellett a világkultúra törvényszerűségeit firtatják. Centrum és periféria dialektikája mutatkozott meg abban, ahogy az európai próza élére törtek az oroszok a XIX. század második felében, holott száz évvel korábban nem voltak tényezői az európai irodalomnak. A XX. század utolsó harmadában hasonló módon jut kiemelt funkcióhoz a délamerikai regény. Természetesen az elméleti vizsgálódások jelentőségét sem szabad lebecsülni, már csak azért sem, mert köztudott, s legújabban Dávidházi Péter és S. Varga Pál kitűnő monográfiai is igazolják, hogy már a XIX. században milyen létfontosságú esztétikai, etikai, kritikai, közösségi, művelődési delemmák exponálásához segítettek hozzá teoretikus kérdésfeltevések.)

Talán mondani is felesleges, hogy megújulás és folyamatosság változó aránya is régi kísérő jelensége a szellemtudományoknak, szemben az innováció természettudományokban tapasztalható dominanciájával. A megszakítottság és a kontinuitás aránya és hatálya éppúgy vitatott volt a szellemtörténet vagy a strukturalizmus korában, mint manapság. Ma már az is

világos, hogy az 1989-es rendszerváltozás korántsem volt olyan természetű cezura, mint hinni lehetett. Részben azért, mert az ún. marxista irodalomszemlélet nem egycsapásra, hanem folyamatosan vesztette el kizárólagosságát, s bár deklaráltan 1989-ig megmaradt a kívánalom szintjén, már az 1960–70-es évek fordulóján, a strukturalizmus divatja idején megjelenhettek nem marxista szellemű munkák. Részben azért, mert a rendszerváltás után nyugat-európai és észak-amerikai fórumokon nagyon is erősek maradtak a marxizmus pozíciói.

Igaz az is, hogy a rendelkezésre álló nagy monográfikus feldolgozások többsége a szocialista korszakból való. Sietve hozzá kell tenni, hogy törtétek-történek kísérletek „új sponót” írására, s azt is, hogy Klaniczay, Szauder, Sötér, Szabolcsi munkáiban sokkal kevesebb az önkényesség vagy a torzítás, mint a szellemtörténet vagy a dekonstrukció egy-egy vehemensebb képviselőjénél. Különböző is tisztázatlanok az „újírás”, az „átértékelés” kritériumai. Hogy megint lesznek „túlkapások”, várható volt. Hogy Gorkij vagy József Attila íróóriás marad, bár kommunistának vallották magukat, hamar kiderült. De tartósan mégsem volna szerncsés együtt élni azzal, hogy Wass Albertet a jóval magasabb Tamási Áron fölé emelik, vagy hogy Márai Sándornak egy, a gyengébb Herczeg Ferenc művek szintjén álló kisregényét, *A gyertyák csonkig égnek*-et külföldi bestseller listákon elért előkelő helyezése miatt komoly irodalmi értéknek fogadjuk el.

Több nagy irodalomtörténeti probléma megoldatlansága viszont zavarhatja az oktatás eredményességét. A Petőfi-kérdésben, melyben Salamon Ferenc óta csapnak össze a konzervatív és a baloldali-forradalmi állásfoglalások, ma a politika nem ír elő kötelező értékelést. (Ahogy Ezra Poundról szólva mindig előkerülnek megrovólag fasiszta szimpátiái.) Petőfi osztályharcos korlátoltsága, a kiváltságos osztályok elleni gyűlölete (Széchenyi elleni kifakadásai) nyilván nem befolyásolja költői megítélését, hatástörténetében viszont már mellőzhetetlen eszmei-politikai interpretálása.

Ilyen és hasonló esetekben versenyben-vitában álló irányzatok valamelyikétől megbízható megoldás nem minden esetben várható, tanácsos tehát alapkérdésekhez térni vissza. Ismeretes módon (leggyakrabban Horváth Jánosnak az irodalmi alapviszonyra vonatkozó definícióját szoktuk idézni) az irodalom nem más, mint írók és olvasók kapcsolata művek révén. Ennek megfelelően az irodalom vizsgálói hol a szerzőre, hol a műre, ritkább esetben a befogadóra koncentrálnak közelítenek eme hármassághoz, s ennek felváltva megfeleltethető az irodalomtudomány nagy korszakai. A pozitivizmus a szerzővel, annak életrajzával, a társadalmi, gazdasági körülményekkel foglalkozott. A szellemtörténet is az íróra és a korszakjellemre ügyelt. A fenomenológia, az orosz formalisták, a strukturalizmus a műalkotást tekintette vizsgálандónak. A hermeneutika, a recepció esztétika pedig a befogadó élményét, a megértésben realizálódó művet.

Bizonyos metodikák, például a műfaj történet egyszerre van tekintettel a műre, az íróra és az olvasóra. Emellett adekvát irodalmi kategóriákkal él, s nem kell lemondania az érték fogalmáról sem. Írók és kort nem szoríthat háttérbe, mert a magyar irodalomban különösen sűrűn válik műfajalakító, műfajteremtő tényezővé a történelmi szituáció. Enélkül aligha dönthető el Arany Bach-korszakbeli balladáinak, vagy Illyés, Németh László, Sötő András történelmi drámáinak alkata, műformája, jelentésvilága. A reformkor igénye a honfoglalási eposzra éppúgy a nemzeti identifikáció folyamánya, mint a történelmi regény feléledése a két világháború között (Móricz: *Tündérkert*; Kós Károly: *Országépítő*; Kodolányi: *A vas fiai*; Sárközi György: *Mint oldott kéve* stb.) Az ún. műközpontú elméletek tanulságait is hasznosítja a műfaj történet, amennyiben egy új modor és művészi eszközkészlet megjelenését egy megelőző formahagyomány meghaladásával hozza összefüggésbe. Amikor Petőfi *A helység kalapácsa*-val a *Zalán futása* némely elemét gúnyolja ki, akkor a patetikus eposzi formát és az ossziánizmust „takarítja el” egy új műfaji munkamegosztás útjából. Hasonló sokkoló hatása lesz majd Esterházy *Termelési regény*-ének a szocialista realizmus

kimúlásának idején, szintén paródikus allúziók útján. A recepció–elmélet és a műfajtörténet tanulságai fonódnak össze akkor, amikor a befogadó, ezúttal a kritika elvárásával magyarázzuk például a *Bánk bán* kultusz következményeit a XIX. század derekán. Hasonló nemzeti tragédiák megszületését ösztönözték a Kisfaludy Társaság és az akadémia felhívásai történelmi dráma írására. Ezen pályázatok kudarca, illetve ezen igény átsugárzó hatása más műfajokra tükröződik a *Buda halála* vagy a Kemény Zsigmond regények tragikum felfogásában.

Ilyesfajta, műfajtörténeti elvű irodalomtörténet – természetesen – nem teszi feleslegessé a portrészerű rendszerezést és az időrendi korszakolást. De nehezen képzelhető el szisztematizált irodalomtörténeti fejlődésrajz annak belátása nélkül, hogy a műfaji normák sugallatai évezredek keresztül járultak hozzá ahhoz, hogy a spontán önkifejezés érvényes és alkalmas formát ölthessen. Ihletet és támpontot nyújtott az is, ha az író ragaszkodott a műfaji kategóriákhoz, de az is, ha eltért tőlük. Tehát a műfaj vonzó és taszító, kontinuos és diszkontinuos formában is inspiráló lehetett. Például az eposzra történő affirmatív allúzió a *Háború és béke*–ben éppúgy értékkepzőnek bizonyult, mint az *Odüsszeia*–ra való ironikus–megkérdőjelező, lebontó rájátszás Joyce *Ulysses*–ében.

A műfajtörténet egyébként meglehetősen régi stúdium, ámde sokféle új felismeréssel és metodikával tehető elevenné, például a recepció–tan továbbfejlesztett változataként az időben a hatás nyomában visszafelé haladva. Kemény Zsigmond egy–egy művét a posztmodernben felértékelődő önreflexivitás, az „önmagáról beszélő szöveg” mutatja érdekesnek, előre mutatónak. Mikszáth epikatörténeti szerepét, az anekdota lehetőségeit Esterházy felől érezzük megnövekedni. Természetesen nemcsak arról van szó, hogy a ma felől olvassuk és értelmezzük újra a száz vagy kétszáz éve írtakat, hanem arról is, hogy ezek a felismerések valóságos irodalomtörténeti összefüggéseket igazolnak. Amikor a verses regényben, Arany János *Bolond Istók*–jában, Arany László *A délibábok hősé*–ben (mellesleg az elmúlt évek egyik nagy tehetsége, Térey János ezek nyomán keltette életre a szenzációs *Paulus*–ban a verses regény műfaját), vagy Kuthy Lajos és Nagy Ignác 1840–es évekbeli, Sue–követő műveiben a posztmodernre emlékeztető alakítási tendenciák (nyelvjáték, önreflexió, a valóságillúzió felmondása) mutatkoznak, akkor nem elsősorban azért ismerünk rá ezekre a jegyekre, mert a posztmodern hatása alatt szemlélődünk, hanem arról van szó, hogy a magyar verses regény sokmindent vesz át Byrontól, Puskintól, akik meg Sterne *Tristram Shandy*–jéből, akárcsak a posztmodern. Ennyiben tehát látszólag visszafelé vezet az út Nabokovtól Joyce–on át talán egészen Rabelais–ig, a kauzális sorrend azonban (természetesen) a fordított.

Mindennek vizsgálata során azonban a magunk részéről nem mondanánk le a (a Horváth János módjára értett) nemzeti fejlődéstörténet meghatározóiról, s a szerzői szándék figyelembe vételéről sem. Az előbbiről már csak azért sem, mert a posztmodern azon értelmezőivel értünk egyet, akik szerint 1970 után az avantgard elvontságával, a felvilágosodástól számított haldáshit és szocialisztikus forradalmi gondolat absztrakt univerzalizmusával szemben a történetiség, az etnikai tradíció értékelődik fel. Az irodalomfejlődésnek nyilvánvalóan megvannak az általános mozzanata: a magyar írásbeliség éppúgy egyházi műfajokkal indul, mint a finn vagy az orosz (szentek legendái, imádságok, vallási himnuszok, prédikációk). De már más lesz Szent István vagy Gellért legendájának szerepe nálunk a későbbiekben, mint az orosz hagiográfiának, melyből olyan „szent” nő ki Dosztojevszkij *Félkegyelmű*–jében Miskin herceg alakjában, aki Krisztusra is, Don Quijotéra is emlékeztet. Vagy egy másik példa: Eötvös József 1862–ben a Kisfaludy Társaságban elnöki megnyitójában arról beszélt, hogy lejárt már az ideje annak, amikor egy minstrel énekére egy vár minden hadra fogható férfja keresztves vitéznek állt. Ugyanekkor, az 1860–as évek első felében Lincoln elnök viszont egészen másképpen vélekedett az irodalom tömeghatásáról, amikor meglátva a *Tamás bátya kunyhója* íróőjét elcsodálkozott azon, hogy

ez a kis asszony csinálta azt a nagy háborút. A szerzői szándék fontossága mellett meg az szól, hogy az írói önértés már magában értelmezés, tehát félre nem hárítható jelentősége van. Így módon Riceourrel szemben, aki az olvasást olyan pikniknek mondta, melyre a szerző hozza a szavakat és az olvasó a jelentést, szívesen vennénk részt olyan pikniken, melyen a szerző (mint e kérdésben nem meghatározó, de nem is illetéktelen vendég) jelentés hozására is lehetőséget kapna. (Ettől még nem válna a jelentés se véglegessé, se merevvé.)

Tisztában vagyunk azzal is, hogy a XX. század második felének tudományosságára általában is jellemző bizonyos instabilitás, ami már korábban is megfigyelhető volt a természettudományokban. Bohr, Einstein, Heisenberg a megfigyelő konstitutív szerepének hangsúlyozásával cáfolták a tudományos objektivitás hiedelmét. Megcsappant aztán a bizalom a társadalom, a történelem, a művészetek törvényszerűségei iránt is, ami a kritikai ítéletalkotás bizonytalanságának, sőt elvi lehetetlenségének deklarálásáig is elment. Ugyanakor az is kétségtelen, hogy bármily fordulatot is hozott Heisenberg bizonytalanság tétele, ez a legkevésbé sem akadályozta a műszaki–technikai előrejutást. Azért mert az elemi részecskék szintjén semmit sem állíthatunk teljes bizonyossággal, még nem deklarálták a fizika bukását. Mutatis mutandis: a nyelvkritika minden elméleti következtetését méltányolva is csak annyit mondhatunk, hogy lett légyen bármilyen megalapozatlan a műmagyarázat akár relatív objektivitásáról szóló vélekedés, ez nem vezethet az értelmezés és az értékelés megbénulásához.

A végső szó kimondásának igénye azonban valóban idegen korunktól, de ahogy minden relativitás és bizonytalanság dacára egyre jobb repülőgépek és hidak épülnek, ugyanúgy van szükség megbízható eligazításra a kultúra világában. Miközben a tudomány új eredményeinek és az oktatásnak a viszonya sem mentes problémáktól. Látszólag egyértelmű, hogy minél hamarabb át kell áramoltatni a friss vívmányokat az oktatásba, azaz: korszerűsíteni, folyton újítani kell azt, amit tanítunk. Eme alapelv nem is vonható kétségbe, csak hogy főleg az elméleti stúdiumok esetében elég sok utólag divatjelenségnek mutatkozó, ha nem is megalapozatlan, de egyoldalú felfogás tör előre, olykor igen fékezhetetlen lendülettel. Tulajdonképpen folyamatosság és megszakítottság dilemmájának (melyről bevezetőben volt szó) másirányú értelmezése ez. Egészen fiatalkori élményem volt a strukturalizmus világméretű elterjedése. Ennek apostolai kételytelenül hirdették a műértelmezés egzaktágát, mérhetőségét, a vizsgálati módszerek matematizálhatóságát. (Az egyébként konzervatív hírbe hozott Barta Jánosnak – már említett mesteremnek – is elszaporodtak verselemzéseiben a hangstatisztikák, s magam is írtam harminc évvel ezelőtt olyan regényelemzést, amely a szereplők mozgását, találkozásait táblázatba foglalva kereste kompozíció és alakteremtés összefüggését.) Akik tehát ekkoriban jártak egyetemre, és sokat hallottak mérhetőségről, matematizálhatóságról, talán ma is tanítják ezeket a régen megcáfolt tételeket. A kérdés tehát: kellett-e tanítani a strukturalista doktrinát 30–40 évvel ezelőtt? Első válasz: igen, mert ezek nem ismerése katasztrofális tájékozatlansággal, maradisággal lett volna egyenlő. Második válasz: ezen doktrina kételytelen elfogadása utóbb tévtanok terjesztésének nem éppen dicsteljes szerepével feszélyezhette az embert. Így aztán: átvenni és tartózkodni, befogadó és kritikus lenni egyszerre, nem könnyű feladat. Sikamlós út ez, valamennyien tapasztalhattuk. (Egy híres regényt, s egy korábbi politikai szójárását idézve:) Ha egyet előre lépünk, esetleg kettőt csúszunk hátra. Még az is előfordulhat, hogy megfordulunk, s arra indulunk el, amerre nem akartunk, s így jutunk oda, ahova szándékunkban állt.